

Міла Левицук-Хмара

ЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ДЖОНА РОЛЗА

Проаналізовано етико-правові та політико-правові аспекти теорії справедливості Дж. Ролза, розглянутої у контексті зарубіжної наукової традиції та з погляду можливості реценції її основних положень українською правосвідомістю та правовою практикою.

Ключові слова: *справедливість, чесність, інтерсуб'єктивність, суспільна угода, деліберативна політика, громадянське суспільство.*

Актуальність дослідження визначається тим, що у філософсько-соціальной думці справедливість розглядається як одна з найскладніших категорій, що охоплює різноманітні сфери суспільного життя, у тому числі, і правову. Уявлення про справедливість, що побутують на рівні суспільної свідомості, а також її раціональні концепти, ствержені у науковій традиції, є важливим ціннісним критерієм аналізу соціальної дійсності та визначення шляхів її ефективного перетворення.

Особливого значення опанування досвіду осмислення справедливості та втілення її принципів у практику соціально-правового врегулювання набуває у суспільствах перехідного типу, з неусталеною соціально-політичною та комунікативною структурою і релятивною ціннісною свідомістю. Ця потреба є тим більш нагальною у спільнотах, що тривалий час існували в умовах державно-політичної системи “жорсткого типу” (Р. Мертон) і тому були позбавлені досвіду гармонізації різноспрямованих людських воль в інтересах суспільного цілого позаідеологічними і не репресивними засобами, органічно відповідними природі громадянських взаємин у демократичному соціально-правовому полі. Саме цими обставинами, а також перспективністю застосування досвіду теоретичного осмислення справедливості для проектування та здійснення справедливої й ефективно соціально-правової політики визначається актуальність звернення до означеної проблеми в умовах розбудови сучасного українського суспільства.

Теорія справедливості Дж. Ролза викликала розгорнуту наукову дискусію й обумовила появу цілої низки робіт, які умовно можуть бути систематизовані у чотири основні групи. По-перше, це праці, що уточнюють та розвивають положення ролзівської концепції. Зокрема, Ю. Габермас [14, с. 53] у статті “Примирення через публічне використання розуму” аналізує запропонований Ролзом “проект першопочаткового положення”, визначає його теоретичні суперечності та пропонує варіанти їх вирішення. Розглянуту Ролзом, важливу в аспекті правової проблематики тему суспільного консенсусу розглядає К. Байєр у роботі “Право та цілі політичної філософії” [15], у якій ролзівська теорія отримує подальший розвиток. Принципово важливими у дослідженні “теорії справедливості” є також праці Р. Дворкіна, у яких на підставі аналізу ролзівських ідей вибудовується оригінальна концепція “ліберального егалітаризму” з її поєднанням свободи та рівності [2, с. 45–62; 17, с. 120–178].

Другу групу становлять дослідження критичного спрямування, засновані на концепціях лібералізму та лібертаризму. Серед них варто виокремити працю відомого американського філософа У. Кімліки “Ліберальна рівність” [4, 128–150]. На відміну від автора “теорії справедливості”, Кімліка пов’язує справедливість не з рівною долею суспільних благ, а з усуненням лише тих нерівностей, що здатні завдавати шкоди членам суспільства. Основні положення ролзівської концепції критично проаналізовано також у праці Р. Нозіка “Анархія, Державність та Утопія” [18]. Як прибічник теорії лібертаризму, Нозік стверджує, що жодна держава, що перевершує мінімальні вповноваження, не є виправданою, бо вона докорінно порушує права людини. Дослідник піддає критиці представлену в праці Ролза концепцію справедливого розподілу й висуває свою теорію “правовповноваження”, засновану на принципах справедливого придбання та справедливої передачі. Третю групу формують дослідження, присвячені критиці праці Ролза з позицій неоконсерватизму. Найвагомішою серед них є робота Д. Белла “Культурні суперечності капіталізму” [16], автор якої переконує, що теорія Ролза відірвана від соціально-політичної та правової практики сучасного капіталістичного суспільства. Відповідно до цього переконання, Белл заперечує як самі висунуті Ролзом принципи справедливості, так і методи їх обґрунтування. Зокрема, він стверджує, що некоректно та неправильно розглядати людину виключно як раціонального суб’єкта, що у своїх діях керується лише критеріями розуму та відкидає емоції. До четвертої групи концепцій треба віднести критику теорії Ролза з позицій комунітаризму (М. Сендел [13, с. 152–170], А. Макінтайр [7], Ч. Тайлор [13, с. 198–234]), головними аргументами якої є невідповідність ліберальної концепції особистості соціально-політичній та правовій практиці, надмірна індивідуалізація взаємин індивіда та суспільства тощо.

Значну увагу аналізу творчості Дж. Ролза приділяли також російські дослідники (Т. Алексеева [1], Г. Канарш [3], Н. Литвиненко [5], Л. Макеева [6], А. Оганесян [10], Н. Печерська [11], Є. Сваровська [12], В. Целіщев [12]). Особливо важливим є науковий внесок

Т. Алексєєвої, яка однією із перших проаналізувала ролзівську теорію у контексті розвитку американської політичної думки, а також переклала роботи досліджуваного автора. В українській науковій традиції на сьогодні теорія Дж. Ролза не отримала комплексного висвітлення, насамперед, у її *правових аспектах* та з погляду можливостей використання її фундаментальних принципів для політико-правового врегулювання й демократичного розвитку сучасного українського соціуму.

Відповідно, *метою цього дослідження* є аналіз *етико-правових та політико-правових аспектів* теорії справедливості Дж. Ролза у контексті західноєвропейської та американської *етико-правової та політико-правової* наукової традиції та виявлення можливостей *рецепції* її основних положень українською правосвідомістю та правовою практикою.

Проблема справедливості є однією із головних проблем практичної філософії, що активно розробляється у країнах Західної Європи і в США в останні десятиріччя. Морально-правові проблеми, розглянуті Дж. Ролзом у його етапних роботах “Теорія справедливості” (1971) та “Політичний лібералізм” (1993), є ключовими у дискусіях з питань теоретичного обґрунтування життя сучасного громадянського суспільства, а основні положення цих досліджень відображають як методологічну суперечність розвитку сучасної етико-правової думки, так і структурно-функціональну суперечності сучасного соціуму. В культурному просторі сучасної цивілізації, внаслідок зростання ентропійності інформаційних потоків, з одного боку, та у зв’язку з утвердженням раціоналістично-утилітаристських методів тлумачення соціальної дійсності та морально-правової свідомості, з другого, відбулася девальвація основних метафізичних понять і відповідних їм категорій пояснення. За таких умов етико-правова думка та соціальна практика, за твердженням Ю. Габермаса, виходять на “постметафізичний рівень обґрунтування” [14, с. 63], що обумовлено відсутністю у ціннісному полі ліберальної демократії трансцендентного або ж метафізичного авторитету як беззаперечного та абсолютного виправдання морально-політичних та правових цінностей і норм. Це визначає спрямованість дослідників на віднайдення *нових критеріїв* обґрунтування основних принципів суспільного життя, насамперед, принципу соціальної справедливості як “першої чесноти соціальних інститутів” [8, с. 19].

Виходячи з досвіду утилітаризму та інтуїтивізму і в принципово важливих положеннях свого вчення конструктивно поемізуючи з ними, Дж. Ролз визначає метою своїх наукових розробок побудову раціонально обґрунтованої моральної теорії, яка спирається на *поняття права*, що набуває *незалежного логічного статусу*. Однією із вихідних тез цього пошуку стає сприйняте й трансформоване інтуїтивізмом кантівське твердження *недоторканності та гідності моральної особистості*. Водночас Ролз не заперечує базового для теорії утилітаризму визначення метою і сенсом людського життя досягнення щастя. Ще одним важливим витоком теорії Ролза є виникла за доби античності і розвинута Д. Локком, Ж. Ж. Руссо та І. Кантом *теорія суспільного договору* як основи конституювання системи суспільних інституцій, у межах яких відбувається узгодження різноспрямованих індивідуальних інтересів і забезпечується втілення в життя базових етико-правових цінностей. За твердженням Ролза, у цьому відношенні мета його теорії полягає у “створенні концепції справедливості, яка узагальнює до вищого рівня абстракції знайому теорію суспільного договору” [9, с. 25].

У цій своїй спрямованості пошуки Ролза співзвучні популярній у західноєвропейській та американській наукових традиціях теорії *деліберативної демократії*, або деліберативної політики (від англ. *Deliberate* – спільно обговорювати). Однією із принципових настанов цієї теорії є створення орієнтованої на реалізацію принципів справедливості моделі суспільного устрою, в якому формування суспільної думки та політичної волі у публічній та владній сферах визначаються не ринковими інтересами або ідеологією, а *соціальною комунікацією індивідів*, спрямованою на досягнення взаєморозуміння та захист приватних інтересів кожного члена суспільства. Таким чином, вибудоване на принципах деліберативної політики суспільство є асоціацією рівноправних громадян, які, завдяки існуванню структурованої сфери публічності, мають змогу дискутувати про *правові умови* власного співіснування у межах суспільного цілого. При цьому стрижнем деліберативної демократії є саме спільне *публічно-дискурсивне конституювання* цих умов, уможливлене розвинутою політичною комунікацією. За визначенням одного з найавторитетніших прибічників цієї теорії, американського філософа Ф. Майклмана, деліберативність пов’язана “з прийняттям певної настанови, спрямованої на соціальну співпрацю” [10, с. 135]. Цю настанову вчений визначає як “настанову відкритості, готовності сприймати розумні докази, що супроводжують вислови інших осіб, як свої власні. Таким чином,

деліберативне середовище дає змогу добросчесного обміну думками, в тому числі і для того, щоб його учасники відзвітували, як кожен із них сам усвідомлює свої інтереси” [10, с. 389]. Відповідно, у будь-якому кінцевому рішенні, що його ухвалюють у деліберативному соціумі, “знаходить вия деяке узагальнене судження”. Функція держави за таких умов зводиться до організації та врегулювання сфери публічності, в межах якої індивіди набувають свободи самоуправління у структурованому за визначеними правилами дискурсі.

Правове значення деліберативної політики полягає у тому, що сформована у публічному обговоренні суспільна думка трансформується у *законодавчі постанови*, які забезпечують *комунікативно створеній владі* її адміністративне здійснення. Ця обставина є сутнісно важливою у *правовій регламентації* владного волевияву з боку суспільства – адміністративна влада в умовах деліберативної демократії може здійснюватися виключно у *межах законів*, створених у процесі соціальних комунікацій, і є абсолютно прозорою для суспільного контролю.

В аспекті суспільно-правової проблематики підґрунтям зіставлення концепції деліберативної політики та ролівської теорії справедливості є саме *договірні основа* обох теоретичних моделей. На думку Ролза, “принципи справедливості для базової структури суспільства є об’єктами вихідного узгодження. Це принципи, які *вільні та раціональні індивіди*, що переслідують *свої інтереси*, у початковому *положенні рівності* приймають як такі, що визначають фундаментальні домовленості з приводу свого об’єднання. Ці принципи повинні врегульовувати всі інші угоди, вони специфікують усі види соціальної кооперації, що можуть виникнути, і всі форми правління, що можуть бути встановлені” [9, с. 26]. Необхідними умовами конструктивної та дієвої суспільної угоди, за Ролзом, є: 1) визнання учасниками соціальних комунікацій можливості та потреби співпраці; 2) дотримання ними принципу раціонального вибору; 3) прагнення учасників до оволодіння певними соціальними благами, такими як права і свободи, прибуток, влада тощо. На думку Ролза, “...обставини справедливості виникають щоразу, коли люди висувають конфліктуючі претензії на розподіл соціальних переваг в умовах відносної обмеженості. Допоки цієї обставини не існує, не існує і приводів для виникнення чесноти справедливості...” [9, с. 121]. *Етико-правовий сенс* ролівської теорії суспільної угоди полягає у тому, що сам процес її укладення повинен визначатися *мінімальними вимогами моралі*, достатніми для того, щоб принципи, сформульовані учасниками угоди, набули універсального, загальноприйняттого характеру і дієво забезпечували практичне здійснення договірних положень. Крім того, на думку Ролза, всі суб’єкти договору повинні “володіти *відчуттям справедливості*” і мати бажання втілювати її принципи у суспільному житті [9, с. 25–28].

При цьому в обґрунтуванні мотиваційного статусу учасників деліберативної процедури Ролз використовує відчутно трансформовані етичні аргументи теорії утилітаризму. Вже у статті “Справедливість як чесність” (1958) [8, с. 42] Ролз вибудовує формальну модель об’єднання раціональних і зосереджених виключно на власних інтересах індивідів (*self-interested*), долучених до діяльності, що в теоріях раціонального вибору отримала назву “торгівельної гри”. Наступне ролівське визначення учасників соціальних комунікацій як “взаємозацікавлених” (*mutually self-interested*) ще більшою мірою пов’язане з утилітаристською теорією – в умовах “торгівельної гри” кожен її учасник просуває виключно власні інтереси і жодним чином не сприяє і не заважає просуванню інтересів інших. Таким чином, об’єднані на договірній основі індивіди залишаються абсолютно байдужими до інтересів один одного. Адаптовані до теорії суспільного договору принципи “торгівельної гри” виявляють раціонально-прагматичну основу сформульованого Ролзом концепту. На думку вченого, принцип справедливості є ефективною основою договірної типу соціальної комунікації саме у зв’язку з його раціональністю, з одного боку, і з вкоріненістю у константних моральних уявленнях – з другого.

Умовою, що забезпечує здійснення справедливості, на думку Дж. Ролза, є *принцип незнання* (“завіса незнання”), який суб’єкти потенційної угоди свідомо та добровільно приймають як вихідне правило соціальної взаємодії. Зокрема, учасники угоди не повинні знати, яке місце у суспільстві вони посідають, що уможливує ухвалення рішення, яке, при всій його відповідності індивідуальним інтересам, збігається із міркуваннями спільної користі [8, с. 30–33].

Важливим *політико-правовим положенням* концепції Дж. Ролза є визначення наслідком вихідної угоди не комплексу обов’язків окремих індивідів, а *принципів справедливості*, що стосуються *фундаментальної структури суспільства*. Таким чином, головним суб’єктом справедливості в теорії Ролза постає “базисна структура суспільства, або, точніше, способи, з допомогою яких соціальні інститути розподіляють фундаментальні права та обов’язки і визначають розподіл переваг соціальної кооперації” [8, с. 22]. Організоване на засадах справедливості суспільство виступає джерелом *етико-правових дефінітивів* соціальних комунікацій та соціальних самовизначень. По-перше, у такому суспільстві кожен учасник соціальної взаємодії повинен володіти рівним з іншими її учасниками правом доступу до *загальної системи основних свобод*. По-друге, в умовах деліберативного соціуму система соціальної нерівності повинна мати чітко визначену доцільну організацію, яка б при вихідній нерівності за низкою критеріїв забезпечувала *рівність можливостей* у досягненні того чи того соціального статусу. При цьому сума соціальних виплат від основних колективних благ повинна бути спрямована на збільшення очікувань найменш успішних учасників комунікації, що забезпечує створення та підтримання системи рівних свобод.

У підсумку, в суспільстві, побудованому у такий спосіб інтерпретованих засадах справедливості, його члени *самі є джерелом усіх своїх прав та обов’язків*, а суспільство в цілому та його правові інституції зокрема, виступають гарантом захисту інтересів усіх громадян на ґрунті врахування автономії кожного з них. Як стверджує Дж. Ролз, у концепції *справедливості як чесності* “суспільство інтерпретується як кооперативне підприємство в ім’я взаємної вигоди” [8, с. 85]. Саме за умови врахування всіма членами соціуму спільних комунікативних інтересів, “їх природа в якості моральних особистостей реалізується найбільш повно, а разом із нею реалізуються індивідуальне та колективне благо” [8, с. 45].

Важливою передумовою забезпечення правогарантій та правозахисту в деліберативно організованому соціумі є також толерантне сприйняття всіма його членами “інакшості” представників інших соціальних груп. “Як громадяни, – зауважує Дж. Ролз, – ми повинні відмовитися від стандарту досконалості у якості політичного принципу і з метою дотримання принципів справедливості уникати будь-яких оцінок стосовно цінності способу життя один одного” [8, с. 86].

Свідоме й раціональне дотримання зазначених положень суспільної угоди, за Ролзом, забезпечує формування суспільства “ефективно врегульованого публічною концепцією справедливості” [9, с. 473]. На рівні суспільного самоусвідомлення і на рівні соціально-політичної практики всі члени такого договірного об’єднання постають рівноправними вільними моральними особистостями, включеними у систему раціонально і за взаємною згодою сформованих соціальних комунікацій, у межах яких забезпечуються їхні фундаментальні громадянські права і свободи, насамперед, *право на визначення принципів організації базисної структури суспільства* та принципів управління нею. Дотримання принципів справедливості уможливорює раціональне функціонально-правове обґрунтування всіх інституційних механізмів суспільної системи. За таких умов уряд постає представником громадян і забезпечує їхні вимоги щодо публічного здійснення справедливості, так само як і держава постає механізмом врегулювання задоволення індивідами їхніх усебічних інтересів відповідно до принципів, які могли б бути *добровільно обрані ними у вихідній ситуації соціальної рівності*.

За визначенням Ю. Габермаса, етико-правове та політико-правове значення теорії Дж. Ролза полягає у тому, що “він запропонував інтерсуб’єктивну інтерпретацію кантівського поняття автономії: ми діємо автономно, якщо строго підпорядковуємося *законам*, які на всіх підставах можуть бути прийняті всіма тими, кого вони стосуються, на основі публічного застосування їхнього розуму. Цим моральним поняттям Ролз користується як ключем для пояснення політичної автономії громадян демократичної правової держави” [14, с. 120].

Таким чином, можна стверджувати, що теоретична і практична вагомість теорії Дж. Ролза полягає у тому, що стверджуваний у ній принцип справедливості розглядається як на індивідуальному, так і на інституційному рівнях, що визначає оптимальну модель структури суспільства, в якому індивідуальна свобода поєднується зі справедливим розподілом громадянських свобод та матеріальних благ. Окрім того, притаманне праці Ролза поєднання теоретичної обґрунтованості з розробкою конкретних механізмів реалізації спроектованих моделей визначає перспективність використання її основних положень для формування стратегій соціально-правового розвитку суспільств, що стали на шлях демократичних перетворень. Цей практичний вектор цінності роботи американського автора визначається також тим, що справедливість у його теорії розглядається не лише як етико-правова та політико-правова, а й як економіко-правова категорія, що набуває особливого значення у суспільствах, позбавлених етичного досвіду в урегулюванні корелятивних ринкових суспільних та правових відносин. Водночас при розгляді перспектив адаптації ролзівського проекту до специфічних умов розбудови українського суспільства варто мати на увазі, що його втілення передбачає високий рівень розвитку економіки, а також структурованість та відносну стабільність демократичних суспільних інституцій. Тому на цьому етапі теорія соціальної справедливості може бути застосована до позитивних перетворень українського соціуму лише частково, насамперед, у своїх гуманітарних аспектах і як належний вектор соціально-політичного та правового розвитку.

Література

1. Алексеева Т. А. Справедливость. Морально-политическая философия Джона Роулса / Т. А. Алексеева. — Москва: Наука, 1992. — 112 с.
2. Дворкин Р. Либерализм // Современный либерализм: Дж. Ролз, Р. Дворкин, И. Берлин, У. Кимлика, М. Дж. Сэндел, Д. Уолдрон Ч. Тейлор / пер. с англ. Л. Б. Макеевой / Р. Дворкин. — Москва: ДИК, 1998. — 248 с.
3. Канарш Г. Ю. Социальная справедливость / Г. Ю. Канарш. — Москва: Изд-во Моск. гуманит. университета, 2011. — 337 с.
4. Кимлика У. Либеральное равенство // Современный либерализм: Дж. Ролз, Р. Дворкин, И. Берлин, У. Кимлика, М. Дж. Сэндел, Д. Уолдрон Ч. Тейлор / пер. с англ. Л. Б. Макеевой / У. Кимлика. — Москва: ДИК, 1998. — С. 128–150.
5. Литвиненко Н. Концепция справедливости Джона Ролза (PDF) / Н. Литвиненко // Логос. — 2006. — № 1. — С. 26–34.
6. Макеева Л. Б. Философия эгалитарного либерализма в США: Джон Ролз и Рональд Дворкин // История философии / Л. Б. Макеева. — Москва, 2005, № 12. — С. 45–62.
7. Макинтайр А. После добродетели. Исследование теории морали / А. Макинтайр; пер. с англ. В. В. Целищева. — Москва: Академический проект, 2000. — 384 с. — С. 286–298.
8. Ролз Дж. Справедливость как честность / Дж. Ролз // Логос 1 (52), 2006. — С. 35–78.
9. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз; пер. и науч. ред.: В. В. Целищева. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. — 535 с.
10. Оганесян А. К. Равенство и справедливость (Концепции Д. Роулса и Д. Белла) / А. К. Оганесян. — Москва: Политиздат, 1990. — 480 с.
11. Печерская Н. В. Современный дискурс справедливости: Джон Ролз или Майкл Уолцер? / Н. В. Печерская. — Общественные науки и современность, 2001. — № 2. — С. 45–56.
12. Сваровская Е. Б. Структура “теории справедливости” Дж. Роулса и ее место в современной политической философии / Е. Б. Сваровская, В. В. Целищев // Гуманит. науки в Сибири. — Новосибирск, 1996. — № 1. — С. 8–13.
13. Тайлор Ч. Пересечение целей: спор между либералами и коммунитаристами // Современный либерализм: Дж. Ролз, Р. Дворкин, И. Берлин, У. Кимлика, М. Дж. Сэндел, Д. Уолдрон Ч. Тейлор / Ч. Тайлор; пер. с англ. Л. Б. Макеевой. — Москва: ДИК, 1998. — С. 198–234.
14. Хабермас Ю. Примирение через публичное употребление разума. Замечания о политическом либерализме Джона Роулса / Ю. Хабермас // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 53.
15. Baier K. Justice and the Aims of Political Philosophy / K. Baier // Ethics. — 1989. — Vol. 99. — July. — P. 775.
16. Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism / D. Bell. — N. Y., 1976.
17. Dworkin R. A Matter of Principle. Cambridge, Mass.: — Harvard University Press, 1985.
18. Nozick R. Anarchy, State and Utopia / R. Nozick. — New York, Basic Books, 1974.

This article deals with the analysis of the ethical and legal, political and legal aspects of John Rawls’s theory of justice which is considered in the context of Western European and American ethical and legal, political and legal, scientific traditions as well as in correlation with the features and characteristics of its reception by the domestic sense of justice and legal practice.
 Keywords: *justice, fairness, intersubjectivity, social contract, deliberation policy, civil society.*